

JE DOBER KMET TUDI ZDRAV KMET?

Dobro počutje kot moralni imperativ

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 9. 5. 2025

Izvleček: Avtorica v prispevku presoja vprašanje, ali je dober kmet tudi zdrav kmet, zdravje pa obravnava kot moralni imperativ, ki se oblikuje v podeželskih skupnostih. Na podlagi terenske raziskave v Pomurju (2021–2022) in pristopov 'dobrega kmeta' in 'vsakdanje etike' razišče, kako kmetje razumejo ter doživljajo slabo počutje in zdravje. Raziskava pokaže, da slabo počutje in zdravje v kmečki skupnosti nista le individualna skrb, temveč tudi kolektivno presojano merilo vrednosti in pripadnosti, pri čemer so poudarjene vloge strukturnih pritiskov in spolne razlike v izražanju stisk.

Ključne besede: dobro počutje in zdravje, pristopa dobrega kmeta in vsakdanje etike, antropološka raziskava, Pomurje

Abstract: The paper discusses the question of whether a good farmer is also a healthy farmer, and looks at health as a moral imperative constituted in rural communities. Based on field research in Pomurje (2021–2022) and the 'good farmer' and 'ordinary ethics' approaches, it explores how farmers understand and experience poor well-being and health. The research shows that ill-being and health are not only individual concerns but also collectively judged values of worth and belonging in the farming community, highlighting the role of structural pressures and gender differences in the expression of distress.

Keywords: well-being and health, the good farmer and the ordinary ethics approaches, anthropological study, Pomurje region, Slovenia

Uvod: Pristopa dobrega kmeta in vsakdanje etike

V prispevku se retorično sprašujem, ali je dober kmet tudi zdrav kmet, in trdim, da je pogovor o dobrem ali slabem počutju in zdravju v podeželski skupnosti za kmete izrazito čustven in moralno obremenjen razmislek. Po zgledu raziskave Lie Bryant in Bridget Garnham (2018) podeželsko skupnost razumem kot primeren prostor za raziskovanje kulturnih diskurzov v zapletenih konstelacijah preteklih in sodobnih imperativov o tem, kako »biti dober kmet«; ti diskurzi oblikujejo tudi odnos kmetovalk in kmetovalcev do dobrega ali slabega počutja in zdravja.¹ Podeželske skupnosti namreč ustvarjajo moralni prostor, v katerega se je mogoče umestiti kot »dober« ali »slab« kmet, s tem pa v diskurzivnih konstrukcijah uspeha, razvoja, pripadnosti in spremljajočih družbenih odnosov na kmetijah kot vreden ali nevreden. Gre za moralne presoje in prakse, ki vključujejo tudi moralne sentimente (krivdo, užaljenost, ogorčenje, obtoževanje, sram itd.), povezane s pripovedmi o zdravju, obolenju, bolezni in poškodbi. Zato se opiram na raziskovalni 'pristop dobrega kmeta' (angl. *the good farmer approach*; Burton idr. 2021) in sorodni pristop 'vsakdanje etike' (angl. *ordinary ethics*; Lambek 2010; Fassin

2012),² ki ju kot nemedicinska pristopa uporabim za opazovanje z zdravjem povezanega 'slabega počutja' (angl. *ill-being*) ljudi, ki kmetujejo. A preden na kratko predstavim razloge uporabe obeh pristopov, si oglejmo presojo pojavnosti, ki ga sama raje kot blaginja ali celo blagostanje imenujem 'dobro počutje' (angl. *well-being*).

Čeprav o opredelitvi dobrega počutja ni konsenza, ga raziskovalci skušajo teoretizirati in meriti v skladu s poudarki svojih znanstvenih epistemologij. Tako se npr. raziskovalci, ki preučujejo t. i. objektivno dobro počutje (vključno z zdravjem), prednostno osredotočajo na vrsto družbenih okoliščin, ki jih merijo z materialnimi, oprijemljivimi in s kvantitativnimi kazalniki in modeli. Raziskovalci, ki prednostno obravnavajo t. i. subjektivno dobro počutje (Diener 1984; Diener in Suh 2000; Stiglitz idr. 2009), se opirajo na samoporočanje udeležencev raziskav o »celovitih ocenah vseh vidikov njihovega življenja« (Diener 1984: 544). Oboji se pretežno opirajo na kvantitativno pridobljeno evidenco anketnih raziskav ali eksperimentalnih pristopov³ (Huppert idr. 2005; Carlisle idr. 2009) in si celo

1 Podeželsko skupnost kot primeren prostor za analizo kulturnih diskurzov, ki se nanašajo na zdravje in dobro počutje ljudi, ki kmetujejo, razumem tudi kot prostor poudarka kulturne razsežnosti obolenj, ki jih zdravstveni pristopi, praviloma oprti na zabeležene prevalence in incidence določenega poklicnega obolenja, zanemarijajo.

2 Na podlagi prijaznega opozorila osebe, ki je recenzirala pričujoči prispevek, naj omenim, da je bil angleški izraz *ordinary ethics* že preveden v slovenščino kot 'običajna etika' (Kozorog 2018) in 'vsakdanja etika' (Bajič 2023).

3 Omenjeni avtorji eksperimentalno raziskovanje subjektivnega dobrega počutja vežejo na t. i. nadzorovano – eksperimentalno okolje raziskovanja, kjer raziskovalci lahko izvajajo nadzor nad povezljivostjo nekaterih spremenljivk poustvarjene situacije, kar omogoča ponovljivost rezultatov. Tako se denimo v t. i. presečnih raziskavah subjektivno počutje ljudi meri v eni sami časovni točki in se povezuje

* Duška Knežević Hočevar, dr. zgodovinske antropologije, višja znanstvena sodelavka, Družbenomedicinski inštitut ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana; duska.knezevic@zrc-sazu.si.

prizadevajo oblikovati celosten konstrukt dobrega počutja oz. univerzalne indekse, uporabne za njegovo merjenje in trdno primerjavo v različnih predelih sveta.

Vendar pa kvalitativno usmerjeni raziskovalci v svojih raziskavah potrjujejo, da ne obstaja le ena pot razumevanja ali raziskovanja 'dobrega počutja'. Opravka imamo namreč z njihovo mnogoterostjo, kjer so bolj v ospredju vprašanja, kako si ljudje v različnih družbenih in kulturnih kontekstih dobro počutje zamišljajo, ga izražajo in doživljajo. V ospredju je torej raziskovanje dobrih počutij (angl. *wellbeings*), kot jih poimenujejo in doživljajo udeleženci raziskave, in ne njihov odziv na vnaprej oblikovan analitični konstrukt dobrega počutja skozi pogled opazovalca (Mathews in Izquierdo 2009). Anketne raziskave npr. respondentov ne vprašajo o njihovem občutenju dobrega počutja v skladu z njihovimi imaginariji in besednjakom. Bolj uporabljajo že vnaprej oblikovane izjave in odgovore na ustaljena vprašanja, ki se jih za namene mednarodne primerljivosti zgolj prevede v različne jezike (Thin 2008). Takšen pristop »daleč od izkušnje« zanemari vprašanja etnografskega izrazja ali besednjaka oz. to, kako posamezniki sporočajo občutenja svojih lastnih življenj ter kako je dobro počutje zamišljeno v njihovih lokalnih svetovih. Nasprotno pa se pristopi »blizu izkušnji« opirajo na etnografske opise tega, kako se dobro počutje kaže v vsakdanosti, besedah in svetovih udeležencev raziskave (Mathews in Izquierdo 2009), v našem primeru ljudi, ki kmetujejo.

Da bi odgovorila na raziskovalno vprašanje, kako kmetje razumejo nastajanje oz. vire svojega slabega počutja, celo obolenj, se opiram na pristopa dobrega kmeta in vsakdanje etike. Pristop dobrega kmeta ne zagotavlja univerzalne podobe dobrega kmeta, še manj dobrega kmetovanja. Prav tako ne obravnava prednostno posamičnih teoretizacij dobrega kmeta, temveč za razumevanje »določenega vidika kulture opazovanega predmeta ali vedenja« predlaga izbor najuporabnejših (Burton idr. 2021: 13). V našem primeru so to emski narativi, ki jih udeleženke in udeleženci raziskave prepletajo, ko govorijo o zdravju in obolenjih zaradi dolgotrajnih pritiskov, ki jih kot kmetovalke in kmetovalci doživljajo v svojih podeželskih okoljih, oz. to, kar zdravstveni in medicinski diskurzi imenujejo 'stres v kmetovanju' (angl. *farming stress*; Price in Evans 2009)⁴ in z

njim povezanimi obolenji. Pristop dobrega kmeta poudari, da prostorsko in zgodovinsko umeščeni procesi kulture kmetovanja in identifikacije oblikujejo moralne in čustvene sodbe o tem, kdo je dober kmet, kako se obnaša, kako kmetuje, kako ocenjuje sebe, druge kmete in njihove dejavnosti ter kako drugi v skupnosti presojujejo njega. Da bi oblikovali svojo identiteto ali osebnost, kmetje strateško uporabljajo repertoar vrednot in se znotraj njega pogajajo, pri čemer je ta repertoar prepleten z obstoječimi strukturami družbene moči. Izraz dober kmet ne poudari le kmetove produkcijske vloge in dobrega upravljanja kmetije, kar implicira izraz dobro kmetovanje, temveč »se nanaša tudi na širše družbene in moralne vloge dobrega kmeta« (Burton idr. 2021: 8). To je – človeka, ki se identificira z normativno podobo dobrega kmeta v skupnosti in ga skrbi, če npr. tega ugleda nima, trpi, če nima naslednika, če ni uspešen kmetovalec ali uspešna kmetovalka ipd.

In prav takšni v vsakodnevnih družbenih interakcijah in pogovorih vidni moralni diskurzi v ruralnih skupnostih tvorijo tisto, kar Michael Lambek (2010) imenuje »vsakdanja etika«.⁵ Po Lambeku je vsakdanja etika »relativno tiha, utemeljena na dogovoru in ne na pravilu, na praksi in ne na znanju ali prepričanju ter se dogaja, ne da bi nase opozarjala« (Lambek 2010: 2).

Dobro počutje in zdravje sem na terenu opazovala in raziskovala v t. i. komunikacijskem delu (Lempert 2013) z udeleženkami in udeleženci raziskave, ko so ti razmišljali, osmišljali in iskali rešitve med »tem, kar je, in tistim, kar bi moralo biti« (Lambek 2015: 4; poudarki izvirni). Pri iskanju rešitev so praviloma razmišljali tudi o krivdi in odgovornosti za nastalo situacijo, kar me je usmerilo k Jamesu Laidlawu, ki se je v razpravah o vsakdanji etiki osredotočil prav na

Stres in samomor sta v kmetovanju postala celo sinonima za posledice prestrukturiranja kmetijstva za kmetovalce v številnih »razvitih« tržnih gospodarstvih. Raziskovalci so oba pojava od osemdesetih let prejšnjega stoletja obsežno preučevali zlasti v Avstraliji, ZDA, Kanadi ter v Združenem kraljestvu. Nekateri avtorji (npr. Price in Evans 2009) so opozorili, da so pojmi stres, kmetovanje, podeželsko, samomor slabo konceptualno opredeljeni, ko gre za presojo težavnih življenjskih situacij na družinskih kmetijah, ki imajo lahko za posledico tudi obolenja, bolezni ali samomor. Tako so npr. agendo raziskovanja stresa v kmetovanju preusmerili v prostore načina življenja družinskih kmetij in se bolj osredotočili na 'doživljanje stisk' (angl. *distress*; Price in Evans 2009).

- 5 Zbornik *Vsakdanja etika: Antropologija, jezik in delovanje* (*Ordinary Ethics: Anthropology, Language, and Action*), ki ga je uredil kanadski antropolog Michael Lambek (2010), je rezultat delavnic o antropologiji vsakdanje etike. Te so se na Univerzi v Torontu izvajale leta 2008, da bi njihovi udeleženke in udeleženci razmislili in raziskali pomembnost etike za družbeno teorijo in etnografski opis ter spodbudili pogovor med antropologijo in filozofijo. Tako imenovani etični obrat v antropologiji, ko so številni antropologi začeli teoretizirati in dokumentirati središčnost etične razsežnosti v življenju ljudi, ni predmet pričujočega prispevka. Omeniti pa je treba, da je v slovenskem prostoru o običajni etiki oz. antropologiji morale in etike širše razglabljal Miha Kozorog v prispevku »Normalen podjetnik« vs. »poseben aktivist«: *Iskanje ravnesja med osebo in prihodnostjo* (2018).

je s (stopnjo) udeležbe ljudi v eni ali več interesnih dejavnostih. Pri vzorčenju izkušenj in dnevnih študijah se sreča in zadovoljstvo ljudi in njihove dejavnosti v daljšem časovnem obdobju spremljajo z vidika medsebojne povezanosti. V longitudinalnih eksperimentalnih in intervencijskih raziskavah pa se dejavnost spreminja v daljšem časovnem obdobju, merijo pa se morebitne spremembe v subjektivnem počutju ljudi (v primerjavi s kontrolnim stanjem). V laboratorijskih in terenskih eksperimentih se z dejavnostjo manipulira relativno kratek čas, merijo pa se morebitni učinki na srečo in/ali zadovoljstvo ljudi (v primerjavi s kontrolnim stanjem).

4 Izraz stres v kmetovanju (pa tudi podeželski stres) se je udomačil v akademskih disciplinah javnega zdravstva, medicine, psihologije pa tudi v omrežjih socialne podpore, zlasti po t. i. kmetijskih krizah.

odgovornost. V podnaslovu eseja o tvornosti in odgovornosti, ki se glasi *Morda lahko imate preveč dobrega* (Laidlaw 2010),⁶ je opozoril na nevarnosti nekritičnega povečevanja tvornosti oz. na to, da se tvornost v antropologiji pogosto razume kot normativni ideal in ne kot analitično orodje. Po njegovem mnenju se bolj prefinjeno razumevanje tvornosti razkrije šele, ko analiziramo, kako se odgovornost kulturno porazdeljuje in etično pripisuje. Značilno zapiše: »[Tvornost ni ustvarjena] kot notranja lastnost, ki jo imajo posamezniki v večji ali manjši meri, ampak kot vidik situacij, v katerih se lahko znajdejo ljudje, in kako se ta posledica ustvarja z dodeljevanjem odgovornosti« (Laidlaw 2010: 147). V tem oziru Laidlaw uporabi razlikovanje Bernarda Willamsa med moralo kot sistemom pravil in etiko kot prostorom vsakdanjih odločitev, dvomov in interpretacij. Odgovornost ni preprosto posledica dejanja, temveč rezultat kulturnih predstav, odnosov in zgodovine – nekaj, kar se pogaja.

Lahko ste odgovorni tudi za stanja, ki jih ni povzročilo vaše telo, temveč vaša lastnina. Nenavaden veter ujame zavese na oknu vašega stanovanja. Te prevrnejo vazo, ta pa pade na glavo mimoidočega. [...] Vi niste odgovorni preprosto zaradi verige vzrokov in posledic, temveč zato, ker so te entitete v posebnem »tvornem« odnosu z vami. (Laidlaw 2020: 151)

Po Laidlawu torej odgovornost za določeno dejanje ali stanje (npr. zdravje in dobro počutje) ni izključno stvar značilnosti, lastne ali pripadajoče tej osebi. Po njegovem mnenju smo lahko prav »prek posredniških tvornosti odgovorni za stvari, ki jih nismo ali ne bi mogli izvesti, med njimi pa so pomembni naše povezave in odnosi z drugimi ter naše članstvo v skupinah« (Laidlaw 2020: 152).

Kot raziskovalka sem se – da bi raziskala njihovo razumevanje virov stisk in obolenj v okoliščinah kmetovanja v Sloveniji po letu 1991 – osredotočila na »vsakdanja dejanja« (Das 2012: 138)⁷ oz. »diskurzivno interakcijo« (Lempert 2013: 371) s kmetovalkami in kmetovalci v Pomurju. Vendar, kot trdi Lempert (2013: 372), »[o]bičajni ali vsakdanji pogovor seveda ne govori vseprisotno o moralnosti« [in zato] ... morajo sodelujoči storiti nekaj, da vžgejo moralizacijo«. To podžiganje moralizacije se dogaja v konkretnih primerih, ko npr. kmetje opisujejo kmetijske prakse drugih kmetov, zgodovino kmetovanja in presojo lastno sprejetost in pripadnost podeželskim skupnostim (Burton 2004; Ramírez-Ferrero 2005; Bryant in Pini 2009). V našem primeru so bili podžgani v izhodiščnem pogovoru o enem od ciljev raziskovalnega projekta – o možnosti uvedbe psihološke pomoči za njihove težave.

Metoda

V antropološki terenski raziskavi temeljnega raziskovalnega projekta *Spremembe v kmetijstvu skozi oči in telesa kmetov* (2020–2024) sem poleg opazovanja z udeležbo med julijem 2021 in aprilom 2022 v Pomurju z ok. 40 odraslimi udeleženkami in udeleženci raziskave s 24 kmetij izpeljala tudi polstrukturirane pogovore o razumevanju dobrega oz. slabega počutja in zdravja. Šest od omenjenih kmetij sem obiskala že leta 2009, tri leta 2013 in ponovno leta 2015, 15 pa na novo v letih 2021 in 2022. Kmetije, ki se razlikujejo po vrsti dejavnosti in velikosti, nekoliko poenostavljeno označujem kot velike in male, konvencionalne in ekološke, z živino ali brez nje. Pogovori so na podlagi obveščenega soglasja o ciljih in poteku raziskave posneti, dobesedno prepisani in razčlenjeni z metodo tematske analize (Krippendorff 2004), katere poudarki so oblikovani tudi v skladu s konceptualno zasnovo programa *Raziskave o duševnih stiskah in dobrem počutju* (2023–2028), ki ga izvajamo na Družbenomedicinskem inštitutu ZRC SAZU.

Kot že povedano z Lempertom (2013), so udeleženke in udeleženci raziskave svoje slabo počutje in zdravje presojali v »komunikacijskem delu« (pogovoru) z mano; tovrstno delo po besedah Jarretta Zigona »iztrese človeka iz vsakdanjosti moralnega življenja« v trenutku, ki ga imenuje »moralni zlom« (2007: 133). Lahko bi rekli, da se kmetje ob tovrstni komunikaciji znajdejo v etični dilemi, ki jih prisili, da »izstopijo« iz nereflektirane vsakdanjosti moralnega in »razmislijo« ali pa »se spoprimejo s trenutno situacijo« (Zigon 2007: 133). Da bi premislili o možnosti uvedbe psihološke podpore za poklicno skupino zaposlenih v kmetijstvu, so bili soočeni z zanje praviloma neprijetnimi in še vedno tabuiziranimi vprašanji o njihovem slabem počutju po osamosvojitvi Slovenije leta 1991.⁸

8 O širših okoliščinah kmetovanja v Pomurju po proglasitvi neodvisnosti Slovenije leta 1991 sva z Matejo Slovenc Grasselli pisali v soavtorskem prispevku *Kmetje o razlogih za svoje utelešene tesnobe v Sloveniji po letu 1991* (Farmers on the Reasons for their Embodied Anxieties in Post-1991 Slovenia) (2023). Med drugim sva poudarili, da je kmet – podjetnik postal vzor večnamenske razvojne usmeritve, ki je bila postopoma opredeljena v smeri trajnostnega kmetijstva. Na novo opredeljena moralna ekonomija je od kmetov pričakovala, da bodo sledili nasprotnojočim si imperativom tako stalne gospodarske rasti kot prakticiranja okoljske in družbene trajnosti. Ta se je propagirala prek normativne osebe, ki bi morala biti hkrati produktivna, učinkovita, inovativna in konkurenčna, pa tudi sodelujoča, pravična, zdrava in zadovoljna kmetica – podjetnica. S tega vidika bi lahko tudi samoodgovornost presojala kot obliko moralne ekonomije, ki posamezniku pripisuje dolžnost, da je lastni menedžer, ne glede na strukturne omejitve, o čemer je obširno pisala Nina Vodopivec (2012). V primerjavi z Laidlawom, ki analizira, kako se tvornost in odgovornost oblikujeta skozi kulturno pogojene prakse in moralne presoje, Nina Vodopivec razkriva, kako je v sodobnih neoliberalnih režimih samoodgovornost postala ključna norma subjektivacije, tj. načina, kako posameznik postaja moralni subjekt v odnosu do institucij, politike, samega sebe. Oba avtorja razkrivata, kako pripiso-

6 V izvirniku se podnaslov glasi *Perhaps you can have too much of a good thing*.

7 Veena Das vsakdanjo etiko presoja po zgledu filozofov J. L. Austina in S. Cavella. Po njenem mnenju sta filozofske probleme obravnavala kot človeške probleme, saj se »pojavljajo v življenju dejanskih ljudi in ne le v posvečenih dvoranih filozofije« (Das 2012: 133).

Svoje razmisleke o slabem in dobrem počutju so sporočali in prepletali v porajajočih se vsebinah naših pogovorov; te v nadaljevanju povzemam s pomočjo tematske analize.

Rezultati tematske analize

»Moški ne bodo šli [na izobraževanja o psihičnih težavah].«

Obveščeno soglasje o namenu, vsebini in ciljih projekta *Spremembe v kmetijstvu skozi oči in telesa kmetov* se je pokazalo kot trenutek, ki je vžgal razpravo o dobrem oz. slabem počutju kmetov. Eden od ciljev raziskave je namreč seznanil udeleženske in udeležence o možnosti uvedbe psihološke pomoči za zaposlene v kmetijstvu v obliki izobraževalnih delavnic. Večina jih je kategorično trdila, da se jih moški ne bodo udeležili, ker *»ne priznajo duševnih težav«*, ker jih *»držijo v sebi«*, ker jim je *»nerodno [o njih] spregovoriti«*, ker obstaja v podeželski skupnosti *»sram [o duševnih težavah]«*. Ena od udeleženk (66 let) je razložila, da moški duševne težave držijo bolj v sebi, ker so še vedno prepričani, da so glavni, ker so si sami dopovedali, da morajo oni poskrbeti, da vsi preživijo: *»V svojih glavah imajo: ‚Kdo bo delal, kdo bo skrbel za vas, kako boste živeli, delali?‘«* Pripisano odgovornost moških za blaginjo na kmetiji je skušal razložiti tudi sogovornik (33 let), ki je na podlagi govoric v skupnosti sklenil, da ima na splošno na Goričkem in v Pomurju moški neko avtoriteto, ki je po njegovem obenem tudi razlog, da mu je o težavah nerodno spregovoriti oz. jih priznati.

Manjšina udeleženk in udeležencev ni bila prepričana, da se moški v današnjih razmerah ne bi udeležili delavnic o težavah v duševnem zdravju. Nekateri so poudarili, da ne morejo posploševati, ker da je to odvisno od *»karakterja«* človeka, drugi so optimistično zatrjevali, da bi *»današnji moški«*, v primerjavi s starimi generacijami, ki se nikakor ne bi udeležili takšnih izobraževanj, šli na tovrstne delavnice, nekateri pa so hipotetično ravnanje moških pogojevali: *»Mož bi se je udeležil le, če bi ga jaz pregovorila«* (Ona, 37 let), *»Bi šli, če so normalni in imajo urejeno družino [...] ne pa samski in takšni, ki še vedno živijo pri svojih starših«* (On, 39 let), *»Bi šli, le če bi bile [delavnice] zastonj«* (On, 68 let). Da je psihološka pomoč v današnjih razmerah kmetovanja nujna, a da je le *»gašenje požara«*, je bil odločen sogovornik (49 let), ki je poudaril, da je požar treba nujno pogasiti na začetku, da je nujna preventiva.

Slednjo vidi v boljši svetovalni kmetijski službi, ki je po njegovem povsem zatajila, saj da dobrega svetovanja ne razume več kot svoje poslanstvo.

»Kmet mora biti zdrav!«

Udeleženske in udeleženci raziskave so se strinjali, da je zdravje kmeta nujno, če želi, da je delo pravočasno in dobro opravljeno. Delo je vrednota, ki v njihovih imaginarijih in refleksijah zavzema vodilno mesto. Ne preseneča, da sta delu kot vrlini podrejena tudi um in telo. Velika večina je sicer potrdila telesne težave (npr. zdrs diskov, visok krvni pritisk, okvarjeno hrbtenico, bolečine v kolenih), a jih je tudi normalizirala kot nekaj povsem običajnega, kar ne zasluži pretirane pozornosti in skrbi. Telesna zmožnost namreč *»že od nekdaj«* velja za vrlino človeka v okolju, ki vrednoti fizično delo, kar je slikovito opisala sogovornica (61 let): *»Imam zdrs diskov. V mladosti pa sem brez težav dvigovala in nosila petdesetkilske vreče. Ker sem bila tako močna, me je opazil [zdajšnji mož]. Mi je rekel, da je bilo to odločilno, da me je izbral [za ženo] med drugimi dekleti.«*

Tudi skrivanje telesnih težav je običajna praksa v okolju, ki fizično delo prepozna kot prvi pogoj preživetja kmetij. Sogovornica (56 let) je opozorila, da so zlasti stare generacije skrivale telesne pohabe otrok iz strahu, da bi v odrasli dobi ostali samski, nezanimivi za poroko na kmetiji. Čeprav so po njenem mnenju današnje razmere bolj prijazne v primerjavi s preteklimi, ostaja imperativ, da morajo kmetje imeti zdrave otroke.

Sogovornice in sogovorniki, ki so brez oklevanja priznali telesne težave, celo uradne diagnoze ali vidne poškodbe, so takšna telesna stanja skušali namerno pozabiti ali pa so jih osmislili v navezavi na skrb za druge. Mlada mamica je npr. ob diagnozi težke nevrološke bolezni priznala, da je bila sprva v šoku, a se je kmalu z njo sprijaznila, saj mora biti kot mamica v redu, da lahko skrbi za otroka. 42-letni kmetovalec se o amputaciji uda ni pogovarjal po nesreči pred dvajsetimi leti, kot se ne pogovarja niti danes, saj, kot je prepričan, *»življenje teče dalje«*.

Ne tako malo sogovornikov je obupalo nad zdravniki, ker bojda ne vedo, kaj jim je. Eden od njih (70 let) si je pred leti pri skoku s traktorske prikolice poškodoval gleženj; ta ga še danes boli in mu onemogoča delati tako, kot je zmožel prej. Opustil je redne zdravstvene preglede, ker je prepričan, da ga zdravniki samo pošiljajo naokoli, s čimer da maskirajo svoje neznanje.

Imperativ, da je delo nujno dobro opraviti in ne zgolj opraviti, je najpogostejše sporočen razlog večine, ki doživlja psihične napetosti (živčnost) ob t. i. delovnih viških. Praviloma so bili o tem bolj zgovorni moški, kot npr. naslednji sogovornik (43 let): *»Ko je žetev in izvajam strojne usluge, sem živčen, je napetost, slabost. Razmišljaš, komu vse si obljubil. Rad bi zadovoljil stranko in čim več požel, pa še sebi. Želim dobro narediti. Me nervira, če slabo naredim.«*

vanje odgovornosti ni zgolj tehnično ali administrativno vprašanje, ampak osrednja moralna in politična praksa sodobnosti. Laidlaw nas uči, da moramo etiko razumeti v kontekstu kulturnih pomenov, ki posameznika oblikujejo in odgovorni subjekt. Vodopivec pa nas opozarja, da to, kako se danes proizvaja samoodgovornost, pogosto kamuflira razgradnjo solidarnostnih režimov in krivdo za sistemske težave prenaša na posameznika. V tej luči postane vprašanje odgovornosti manj vprašanje notranje morale in bolj vprašanje družbene pravičnosti, moči in pripisa.

Pogovori so pokazali opazanje udeleženk in udeležencev raziskave, da moški na splošno ne gredo k zdravniku, ker stalno delajo, da podcenjujejo težave ali pa se odpravijo k zdravniku, ko je že prepozno. Ženske celo v primeru duševnih težav prej poiščejo pomoč. Slikovita je bila sogovornica (56 let), ki je odkrito spregovorila o svoji depresiji in reflektirala morebitne vzroke zanjo:

Jaz sem zbolela bolj od stranskih učinkov življenja, ne od dela. Saj delati je lepo. Če ti vse uspeva, kakor mora, ne. [...] Jaz pravim, nikoli ti od dela ne zbolíš na živcih. Te mora že nekaj drugega, morajo biti neki drugi pritiski. Kakšno nerazumevanje v družini ali nekaj takšnega. Od dela na kmetiji ti živčno ne zbolíš. Na kmetiji je delati lepo.

Čeprav se zdi, da človek, ki dela na kmetiji, namerno svoje zdravje podreja vrlini dela, so nekateri opažali, da se z zdravjem v kmetijstvu nihče ne ukvarja. Pogrešajo npr. statistiko o obolenih ali celo mrtvih zaradi izpostavljenosti fitofarmaceutskim sredstvom, čemur sogovornik (65 let) pripisuje domnevno nadpovprečno število »rakavih otrok« v določenih predelih Pomurja, kjer je na splošno veliko visokega pritiska in sladkornih obolenj. Kljub opazanju večine, da se v javnosti o tem ne govori veliko, ker raje »vsak drži križ zase«, večina vzroke slabega počutja in zdravja presoja v okoliščinah vse bolj stopnjevanega dela, kot prikazuje v nadaljevanju.

»Delamo preveč! Vse na kmetiji je lahko nevarno.«

V predstavah in razmislekih udeleženk in udeležencev raziskave delo kot temeljna vrednota zavzema osrednje mesto. A obenem opažajo, da je kljub boljši opremljenosti kmetije z mehanizacijo v primerjavi s preteklostjo, dela vedno več, in ne, kot se obljublja, vedno manj. Zapleteno večanje delovnega bremena, ki, kot ugotavlja večina, vodi v preutrujenost, manjšo osredotočenost in s tem tudi večje tveganje za obolenja in poškodbe. Slikovito ga je opisala upokojena sogovornica (63 let), ki od poroke z družino dela na dveh kmetijah – svoji izvorni in soprogovi:

[DKH: Se niste pogovorili s soprogom, da delate preveč?] *Ne, ker je vedno bilo tak. Moraš delati, ker ne boš mogel plačati pokojninsko-invalidsko. Moraš delati, da te ne bodo rubili. Moraš delati, da si lahko kupiš boljši traktor. Moraš delati, ker se ti je nekaj pokvarilo in ne moreš popraviti brez denarja. Ko greš v to [kmetovanje], moraš zavestno vedeti, kaj to pomeni. Moraš imeti tri, štiri prikolice. Moraš imeti dva močna traktorja. Moraš imeti štiri, pet manjših traktorjev, če hočeš tako delati, kot delaš, nimaš kaj. Ne moreš si obnoviti strojnega parka, če ne delaš. To je železo, se lomi. Pa odplačevati kreditov. Dva hleva sta na kredit. [DKH: Koliko kreditov pa ste do zdaj imeli?] Jezus, dvajset [kreditov], stoprocentno.*

Večina sogovornikov je opozorila, da je danes na kmetiji lahko vse nevarno, v delovni naglici pa je njihov najobi-

čajnejši odziv podcenjevanje enostavnih delovnih opravil. Prislunhimo mlajšemu sogovorniku (33 let):

Priprava strojev [...] lahko ti kje zdrsne ali kaj popusti. Moraš biti previden, kje hodiš. Jaz sem si lansko jesen pri pokrivanju silaže zlomil nogo. Na prikolico smo nalagali vreče, je malo rosilo, jaz pa sem bil na prikolic in z eno nogo sem čepel na teh vrečah, z drugo pa stal na stranici od prikolice. Ko sem potegnil cerado, mi je spodrsnilo in desna noga mi je padla med te vreče, zdrsnilo mi je, izgubil sem ravnotežje in padel. [...] Mama je bila panična, ker nismo končali jesenskih opravil. Jaz pa sem preležal dva tedna v postelji in se mi je mešalo. Kljub temu sem šel z berglami na traktor, ker je bilo treba opravila napraviti.

Zlasti udeleženke in udeleženci, ki na kmetiji redijo živino, so kot še zlasti psihično zahtevno poudarili načrtovanje usklajevanja dela in počitka, saj »živine ne moreš kar pustiti od danes na jutri« (Ona, 48 let).

»Zakaj [kmetje] ne moremo spati?«

Pritiske, kot so dolgotrajne skrbi, strahovi in negotovosti, doživljajo številni sogovorniki in sogovornice. Večina je omenjala ekstremne vremenske pojave v povezavi s stopnjevanima tempom in količino dela. Nepredvidljivo vreme povzroča stalne skrbi, »ko uniči pričakovani donos in ni krme za živino« (Ona, 37 let), ko ti onemogoči, da »dovolj prideláš, dobro predelaš in imaš zdravo hrano« (On, 41 let), ko onemogoči »mirno žetev«, ki se je kmetovalci še spominjajo.

Spomnim se, da leta dva osem [2008], ko sem začel delati, ni bilo takšnih ekstremov. Žetev je potekala tri tedne. Komaj smo čakali kakšnih padavin, da si odpočijemo. Zdaj pa imamo dva dni žetev, tri dni dež, dva dni žetev, pol pa se seveda hoče čim več narediti in je še večji pritisk. Tega tempa ne zdržijo niti stroji. (On, 35 let)

Dolgotrajne skrbi so omenjali tudi živinorejci, ki težko odmislijo, kaj vse se lahko zgodi v primeru, ko zboli žival, če »gre zaradi bolezni cela štala«, kako se bo potem prodalo, živelo.

Večina udeleženk in udeležencev raziskave ne more dobro spati zaradi slabih odkupnih cen, katerih posledice na slabo počutje je stari kmetovalec tako opisal:

V sedmih letih kmet enkrat ne žanje. Povem zakaj. Pride suša, pride moča, pa pride cenovni udarec, to je pa največje zlo za kmeta. Zdaj povem en primer. Mi smo imeli dva enajst [2011], se mi zdi, pšenico plačano dvesto štirideset evrov na tono, ker so bile slabe letine. Nismo mi postavili te cene, trg jih je. Naslednje leto so vsi mlinarji oz. peki dvignili ceno kruha in vseh izdelkov v trgovini. Naslednje leto smo dobili pol manj, to je sto dvajset evrov na tono pšenice, a cene v trgovinah niso padle. (On, 72 let)

Stalne skrbi, ki povzročajo slabo počutje, celo obolenja, so sogovornice in sogovorniki pogosto pripisovali sla-

bim medsebojnim odnosom in odnosom v skupnosti. Ti zajemajo tako slabe medgeneracijske odnose (npr. oče–sin, snaha–tašča) kot tudi slabe odnose med partnerjema, sorojenkami in sorojenci, bodisi zaradi nasprotujočih si predstav o delu na kmetiji ali njeni predaji bodisi njenemu prevzemu oz. dedovanju. Odrasel sin je tako opisal svoje nestrinjanje z očetom, s katerim mora delati na kmetiji:

Sprotne stvari me glodajo, ker bi jaz drugače delal, pa ne morem. Vsi [na kmetiji] bi morali biti kompatibilni. Pa ene stvari jaz drugače dojemam. Ker moj cilj je, da bi delal manj, pa da bi od tega imel boljše življenje. To je moje mišljenje, čeprav rad delam. Ste videli, da rad delam. Moj oče, on bo pa non-stop delal po svoje. Ne odstopi. On bo, če mu zdaj rečeva, to bo tu treba tako narediti, on bo šel, pa ne bo popustil. Ne bo tako naredil. To je razlika. (On, 39 let)

Da so sestrine besede lahko težje od samega dela, je opisala sogovornica (56 let), ki poleg vodenja kmetije skrbi še za bolna starša.

Vsak dan kliče starša in preverja, kdaj jesta, če sta se sprehajala. Mene nadzira. Mama pa se ji noče zameriti. Sem ji [mami] rekla: »Pa daj, lepo te prosim, nekaj ji povej.« Mama pa: »Jaz ji nič ne bom rekla, ker potem je ne bo več domov.« Sem rekla: »Veste kaj, ste kdaj veje sekali?« »Ja.« Sem rekla: »In kaj se je zgodilo s tistim štorom, na katerem ste sekali?« »Ja, znucal se je.« In sem rekla: »Ja, te se bom jaz tudi znucala, če boste na meni sekali.« Delo ni težko. Besede so težke.

Da nekdo lahko zaradi ohlajenih odnosov s partnerjem zboli, je opisala naslednja sogovornica (53 let):

Mož se mi je čisto zaprl. [...] Včasih me prime, da vam povem, da se mi zdi, če bi danes umrla ali jutri, bi mi bilo vseeno. Ker enostavno ne vidiš neke perspektive, neke motivacije, nekega veselja do česar koli. Zdaj, ko so otroci večji in te ne potrebujejo več toliko, ni enostavno, če s partnerjem nisi neki glih. [...] Nimaš več skupnih interesov in to je problem.

Nenačrtovano dedovanje oz. predaja kmetije je še vedno pogost vir dolgotrajno slabih odnosov tudi med sorojenci.

Kako bi povedal. J sta me tako [...]. Moram povedati, no. To so vlekli [sestre] vse od hiše, kar je bilo. Ja, madona. Tista, ki pa živi v mestu, tista pa je še to drugo nakurila. Pa mož od te je bil takšen, da bi tudi iz mrtve krave drek ven potegnil. No, potem mi je mati končno le predala [kmetijo]. Dve leti prepozno [...] za zgodnjega upokojenca [...]. Prepisa pa oče ni naredil, ker je prej umrl. (On, 73 let)*

Dolgotrajne skrbi kmetovalkam in kmetovalcem pogosto povzročijo njihovo slabo zdravje in poškodbe ali pa slabo zdravje in poškodbe bližnjih, še zlasti v primerih, ko nimajo urejenega socialnega in zdravstvenega zavarovanja. Takšni primeri lahko ogrozijo ne le donosno delovanje kmetije, temveč celo njeno preživetje, kot je potarnala

sogovornica (52 let): *»Najbolj me skrbi njegovo zdravje. Ima težave z želodcem že od nekdaj. Zdaj [pri 60. letih] je zgaran. Noga in vrat po poškodbi nista v redu. Pokojnine ne bo imel. Nikoli si ni upal izneveriti staršem.«*

Prav vsak na kmetiji je nepogrešljiv. Dolgotrajna bolezen priženjene snahe po mnenju tašče (61 let) lahko ogrozi njegovo uspešno delovanje, saj tudi njen soprog brez nje ne bi bil tako uspešen. Pogosto izrečena je bila tudi bojazen ostarelih staršev, da bo sinu – prevzemniku težko brez njune pomoči, ko ne bosta zmogla več toliko delati na kmetiji: *»Si bo lahko finančno privoščil delavce?«* (Ona, 64 let). Kmetovalci mlajše generacije se prav tako zavedajo svoje ranljivosti in ranljivosti bližnjih v primeru bolezni in nesreč, ker so gonilo posla in dela, na kmetiji pa ni nikogar, ki bi jih nadomestil. Primeri kažejo, da trpljenje povzročajo okoliščine, ko je na kmetiji več ljudi z zdravstvenimi težavami: *»Ne morem odmisлити zdravstvenih težav hčerke. To vedno hodi za tabo. Pa žena je tudi zbolela na živcih po moji poškodbi. Sam delam težje in počasneje, a delati je treba«* (On, 59 let). Preživetje zadolžene kmetije je v primeru poškodbe ali bolezni zelo oteženo, kot je razmišljala upokojena kmetovalka:

Kako bomo kredite odplačevali, če zbolíš? Zato smo kredite zavarovali. Plačaš veliko več, ampak potomci imajo neko upanje. [...] Najbolj pa me je vedno skrbelo, da se ne bi kdo poškodoval. Pri nas je zelo tvegano delo. Moraš biti nor, da sploh greš na te naše griče, naše hribe, visoke hribe. Se prevrneš [s traktorjem] in si gotov. (Ona, 63 let)

Dolgotrajna frustracija številnih udeleženk in udeležencev raziskave ostaja slab ugled v kmečki skupnosti ali širše med nekmeti. Zlasti moški se bojijo oznake nezanesljivega človeka, ki jo doživljajo z občutki sramu, celo krivde. *»Najbolj me skrbi, da v rukerjih ne narediš [strojne usluge], kar si obljubil. Velikokrat zaradi vremena. Vsi bi radi na isti dan. Nezanesljiv človek si, kako naj drugače povem. Slabo vest imaš. Kaj obljubljaš, če ne zmoreš?«* (On, 43 let).

Da se beseda kmet še vedno uporablja kot žaljivka, žalosti številne sogovornike. Svoje slabo počutje ob tem je s solzami v očeh najbolj slikovito ubesedil sogovornik. *»Mene celo življenje najbolj to boli, že v vojski med vojaki, da ti je nekdo rekel kmet, pa ne zato, ker sem bil kmet, ampak zato, ker je to bila žaljivka. Ja, si zarukan. Pa tega ni rekel samo meni. Rekel je tudi tistemu, ki sploh ni bil kmet. To je mene celo življenje najbolj bolelo«* (On, 73).

Izpovedano slabo počutje v kmečkem vsakdanjiku

Iz pripovedi pomurskih kmetov in kmetic se izrisuje izostrena percepcija slabega počutja, ki presega medicinsko patologijo in se umešča bolj v sfero eksistenčne izpraznjenosti, frustracije in psihosocialnega izčrpanja. Izpovedani občutki praznine – *»Nič nimam od življenja, saj nisem v hlevu le devet dni v letu«* (Ona, 48 let) – in izgubljenih alternativ – *»Me prime, da bi šla nazaj v mesto«* (Ona, 46

let) sporočajo bolj simptome skupnostnega in delovnega konteksta, v katerem je kmečko življenje zaznamovano z neprekinjenim delom, občutkom dolžnosti in nezmožnostjo odklopa – celo v trenutkih druženja, kot je bila slikovita upokojena sogovornica (66 let): »Sami smo si krivi, ker mislimo, kaj je še treba [narediti], mislimo, kaj bi radi imeli, pa česa še nismo naredili. [...] Tudi ko kavo pijemo, se o čem drugem razen o delu ne znamo pogovarjati.«

Obenem se v vrednotenju dela razkriva tudi spolna asimetrija, s katero se skrbstvenega dela ali kakršnegakoli umskega dela žensk pogosto ne priznava kot legitimnega in enakovrednega fizičnemu delu moških, kar dodatno poglablja občutek razvrednotenja in nevidnosti, kot je bila odkrita sogovornica (64 let):

Vedno ima samo on [mož] prav. Če se z njim ne strinjaš, grozi, da se bo obesil, ker smo vsi proti njemu. Delala sem tudi z nogo v gipsu, ker me je zmerjal: »Bomo ležali? Samo smrdela bi, ven pridi, ven pridi!« Če sem rekla, da sem utrujena od dela, se je čudil: »Ja kaj pa si danes delala?« Po njegovem dela samo on. Če delaš z glavo, računalnikom, to zanj ni delo.

Zlasti moški pa so kot odločilen »zunanj« vzrok svojega slabega počutja navajali opažanje, da kmet ni vključen v oblikovanje cenovnih razmerij med pridelovalci, predeležalci in trgovci. »Jaz sem nemočen. [...] Ne moreš nič. Zato se tudi dostikrat hecam, da kmet ne rabi računati. Ne rabiš matematike. Kaj kupiš in kaj prodaš, ti drugi rečejo. To me dejansko najbolj moti in boli« (On, 43 let).

Obvladovanje skrbi in pritiskov

Večina udeleženk in udeležencev raziskave stalne skrbi in pritiske obvladuje z vsakdanjimi dejavnostmi ter zaupanjem v ožji socialni krog (prijateljico, sosedo, brata, svetovalca, sina, kolege v vasi, duhovnika itd.). Ženske se praviloma sproščajo z delom na vrtu, gledanjem televizije ali mobilnih naprav, moški pa se običajno zatekajo k tehničnim rešitvam – nekateri so npr. poudarili, da se z nepredvidljivimi vremenskimi okoliščinami spopadajo tako, da sadijo zgodnejše sorte žit ali pa stopnjujejo delo, da pozabijo na skrbi in težave. Še vedno pa številni stiske in težave zadržujejo v sebi, kar velja za vrednoto zlasti med moškimi: »Jaz sem človek močnega karakterja. Težko me je streti. O težavah ne govorim. To v sebi držim« (On, 40 let).

Kljub individualnim strategijam se kot ključni horizont sprememb poudarjajo sistemske rešitve: večina je z neosebnim retoričnim pogojnim imperativom – kaj bi morali storiti? – navajala odpravo subvencij.⁹ Z odpravo

subvencij bi si kmet, da bi jih lažje prodal, ponovno bolj prizadeval za boljšo kvaliteto svojih pridelkov in živine ter za vzpostavitev pravičnih cen, prizadeval bi si za večje spoštovanje kmečkega dela in poklica ter za zagotovitev delovne sile. V te razprave so vpletali svoje predstave o dobrem kmetu in pravičnejših cenah ter razpirali vsebine, ki so vključevale moralne sentimente in sodbe o odgovornosti za njihovo slabo počutje in zdravje ter o rešitvah; vse to podrobneje prikazujem v nadaljevanju.

Krivda, odgovornost in obzorje rešitev

Udeleženke in udeleženci raziskave so v pogovoru o slabem ugledu kmečkega poklica oz. o možnosti izboljšane blaginje v primeru dobrega ugleda in spoštovanja ljudi, ki kmetujejo, kot vir slabega počutja v ožji ruralni lokalni in širši državni skupnosti prepoznali ugled kmeta. V razlagah so v svoji lokalni skupnosti prepoznali ugled kmeta. V razločno razmejili pravega od nepravega oz. dobrega od slabega kmeta. Večina razume, da je biti pravi kmet več kot poklic – je način življenja, ki zahteva popolno predanost brez t. i. hobi pristopa ter močan zgodovinski občutek za zemljo in skupnost.¹⁰ Pravi kmet živi izključno od kmetijstva, ni zaposlen drugje, vse svoje znanje, čas in telo pa vlaga v obdelovanje zemlje in skrb za živino. Svoje delo ima rad, razume ga kot poslanstvo in ohranjanje dediščine prednikov. Ni dovolj, da zna fizično delati; biti mora tudi dober ekonomist, organizator in strateg. Biti pravi kmet pomeni tudi formalno vključitev v sistem s pokojninskim, z invalidskim in s kmečkim zavarovanjem, kar nakazuje na njegovo resnost in družbeno vlogo. Za takega kmeta je značilna moralna drža: odgovornost za prihodnost, poštenost, red, skrb za živali in okolje ter stoično prenašanje trpljenja. Slikovit je bil sogovornik, ki ga je huda poškodba hrbtnice za eno leto priklenila na posteljo.

Pravi kmet ima rad to delo. [...] Tega ne moreš delati kot hobi ali ob službi. [...] Veliko pa moraš vzdržati in pretrpeti. Moraš imeti občutek za živino in okolje in ne gledati samo na profit. To niso taki, ki so samo lastniki, a ne delajo. [...] Kmete so pokvarile subvencije. Ko jih ni bilo, si se bolj trudil, da bo kvaliteta, da boš lažje prodal. Če je ni bilo, si težje prodal. (On, 59 let)

boljše kvalitete, kar da bi nagradili zahtevni trgovci in potrošniki. Posledično bi večji ugled kmetovalca in boljši odkup zaradi boljše kakovosti njihove vzreje in pridelave osmislila njihovo trdo delo in trud ter izboljšala njihovo počutje. Prepričani so, da merilo kvalitete ni vključeno med merila pridobivanja subvencij.

10 Čeprav udeleženke in udeleženci raziskave v pogovorih z mano niso podrobno presojali občutka za skupnost ali pa ugled v skupnosti, bi ga kazalo v prihodnje podrobneje raziskati. Odličen zgled za to je npr. raziskava, ki je bila kot skupnostno delo, povezano s poletnimi šolami (Etnološki tabor treh dolin), izpeljana na Solčavskem. O skrbi za skupnost oz. za krajino s perspektive vsakdanje etike piše Blaž Bajič v članku *Skrb za krhke krajine: Krajina, skupnost in (ne) spremenljivost na Solčavskem* (Bajič 2023).

9 Da so subvencije »pokvarile kmete«, je pogosto omenjeno razmišljanje v kontekstu govora o nagrajevanju prizadevanja za boljšo kvaliteto pridelave in vzreje in ne zgolj njihovo proizvodnjo. Nekateri sogovornice in sogovorniki so prepričani, da sistem subvencij številne »lovce na subvencije« demotivira, da bi si prizadevali za takšno kmetovanje, s katerim bi bili njihovi pridelki ali vzrejena živina

Nasprotno pa slab kmet za večino udeleženk in udeležencev raziskave simbolizira razpad vrednot kmetijskih skupnosti: ne zna gospodariti, ni zavarovan, ima neurejena posestva, ne vlaga v prihodnost. Njegova kmetija je zanj pogosto zgolj »hobi« ali izgovor za pridobitev subvencij. Hodi v službo. Nima otrok ali naslednika, torej ne skrbi za svojo prihodnost in kontinuiteto. Tak kmet je tudi pasiven do razvoja na kmetiji: ne sledi novostim v kmetijstvu, finančno je v minusu, okoljska vzdržnost ni sestavni del njegovega dela. Posebej izrazito je zavračanje tistih, ki kmetujejo zgolj lastniško, v resnici »pa ne delajo«. ¹¹

Poudarek številnih sogovornic in sogovornikov, ki kolektivno samokritično opažajo, da so »kmete pokvarile subvencije«, kaže na širšo etično dilemo, ki jo doživljajo v sodobnem kmetijstvu. Motivacija za pošten trud in dolgoročno odgovornost se izgublja v sistemu, v katerem po njihovem mnenju temeljno merilo uspeha nista več kakovost pridelave in vzreje, temveč pravni status kmetovalca in njegova birokratska upravičenost za pridobitev subvencije. Ali z besedami sogovornika (41 let): »Bodi pošten, pa delaj! Bolijo me packi.«

Krivdo za slabo počutje in za zdravje tvegane okoliščine so poleg zgoraj navedenega praviloma pripisali trópoma, ki so ju poimenovali »sociala« in »nepravične cene«. ¹² Na eni strani torej za pomanjkanje delovne sile na vasi, ki bi lahko razbremenila njihova z delom preobremenjena telesa, krivijo Državo, ¹³ ki po njihovem s pomočjo »sociala« nagrajuje nedelo in kaznuje delo. Večino njihovih razlag bi lahko zaokrožili v sporočilo: V Pomurju je kljub visoki uradni brezposelnosti nemogoče dobiti delovno silo. Nikogar ni, ki bi bil pripravljen delati na kmetiji, saj Država brezposelnim zagotavlja trajno socialno podporo. Zakaj bi vsi ti ljudje delali, če so plačani za to, da ne delajo? Ker delajo na črnem trgu, mnogi med njimi lahko zaslužijo celo več denarja kot nekdo, ki je redno zaposlen.

Na drugi strani pa je Država poosebljeni krivec tudi za njihov podrejeni položaj v verigi, ki jo sestavljajo kmet – pridelovalec hrane, predelovalec hrane in trgovec. Ali, kot je bil slikovit eden od sogovornikov (39 let), ko je komentiral v *Kmečkem glasu* objavljeni članek o delitvi prihodka

od zaklanega bika med kmeta, mesarja (predelovalna industrija) in trgovca:

Vidite, da kmet dobi le petinštirideset procentov cene, preostanek pa se razdeli med predelavo in trgovino. Kaj je to za en krog? Kot kmet vložite dve leti dela in različnih sredstev v hranjenje in nego bika, da dosežete ustrezno težo. Kaj pa mesar? Ta zakolje bika in ga razreže v petih do šestih urah. In trgovec? Ta porabi še manj delovnih ur, da meso postavi na police. Ta delitev je preprosto nepravilna in dela kmetov ni mogoče nadomestiti s subvencijami.

Po mnenju večine bi Država morala ukiniti kmetijske subvencije in – če bi ji bilo mar za njihovo dobro počutje, celo zdravje – med kmete, predelovalce hrane in trgovce uvesti »normalne cene«.

Razprava: So rezultati tematske analize izvirni?

Pojdimo po vrsti. Kljub prepoznani potrebi po psihološki podpori ljudi, ki kmetujejo, je večina udeleženk in udeležencev poudarila, da se moški delavnic o duševnem zdravju zaradi sramu, družbenih pričakovanj v podeželski skupnosti in občutka odgovornosti ne bodo udeleževali. To potrjujejo številne raziskave, ki se osredotočajo na spol, zlasti ogroženo ruralno moškost (npr. Alston 2012) kot odločilno okoliščino tveganja za slabo počutje, zdravje in varnost, celo samomor. Omenjene raziskave namreč poudarjajo ranljivost moških, ki v okoliščinah hitro spreminjajoče se globalne modernizacije kmetijstva doživljajo razvrednotenje kulturnih idej in praks, ki so podpirale njihovo patriarhalno subjektivnost, zlasti občutke samozadostnosti, zanašanje nase in ponosa (npr. Ramírez-Ferrero 2005; Roy idr. 2014; Garnham in Bryant 2014; Bryant in Garnham 2015). V veliko manjši meri pa nevidnost žensk v kmetijstvu problematizirajo kot del patriarhalnega načina življenja (npr. Price in Evans 2009; Burton idr. 2021, zlasti poglavje 6). Maloštevilne raziskave se osredotočajo le na ženske, ki doživljajo stisko in so tako kot moški tudi lastnice, vodijo družinske kmetije in so na njih zaposlene (npr. Bryant 2022). V primerjavi z razširjenostjo kmetijskega heteroseksizma v tovrstnih raziskavah pa so obravnave drugih spolnih identitet (npr. kmetje LGBTQ+) skoraj nevidne (Wypler in Hoffmeyer 2020).

Manjšina udeleženk in udeležencev naše raziskave je opozorila, da bi se nezainteresiranost moških za psihološko pomoč lahko spremenila ob ugodnih razmerah ali podpori bližnjih, a da trenutne razmere kažejo, da je nujna tudi obravnava širših strukturnih dejavnikov – npr. delovanja svetovalnih kmetijskih služb – kot preventivnega delovanja za dobro počutje kmetov. Ta ugotovitev nakazuje, da je poleg uvedbe psihološke pomoči za to poklicno skupino nujno vzporedno nagovoriti tudi tiste strukturne mehanizme, ki jih kmetje sami prepoznavajo kot vir svojega slabega počutja in z njim povezanih obolenj.

11 Odličen primer kritike nemoralnega kmetovanja na severovzhodu Goriškega prinaša članek Mihe Kozoroga *Ograje in ograjevanje v agrarni krajini upora* (2024). Praksa ograjevanja malih obdelovalnih površin »uteleša ‚dobro‘, moralno kmetijstvo« (Kozorog 2024: 86). Mali kmetje ga izvajajo predvsem za preživetje z lastnim pridelkom v nasprotju z agrobiznisom velikih kmetijskih najemnikov, ki svojih njiv ne ograjujejo, ker od lokalnega pridelka niso življenjsko odvisni.

12 Več o tem v prosto dostopnem članku avtorice pričujočega prispevka z naslovom *Stiska kmetov skozi vsakdanjo etiko: »Ukinite socialno podporo in nam dajte bolj poštene cene!«* (Farmer Distress through Ordinary Ethics: "Abolish the Social Support and Give us Fairer Prices!") (2024).

13 »Država« pišem z veliko začetnico, ker želim poudariti, da jo kmetje personificirajo kot krivca.

Rezultati analize nadalje razkrivajo močno utemeljeno prepričanje, da je zdravje kmeta ključni pogoj za nemo-teno in kakovostno opravljanje kmečkih opravil, vendar se hkrati razkriva tudi napeti paradoks – zdravje se sicer priznava kot nuja, a se ga zanemarja. V ospredju imaginarijev udeleženk in udeležencev raziskave ostaja delo kot osrednja vrednota, ki si podreja telesne in duševne potrebe posameznika. Normalizacija telesnih bolečin, njihovo prikrivanje ali osmiselitev s skrbstveno vlogo kažejo, da kmetje zdravje pogosto dojemajo kot samoumevno žrtvovanje za višje vrednote in cilje – preživetje kmetije, družine, skupnosti. Moški so pogosteje izražali delovno napetost in ignoranco do zdravstvenih težav, medtem ko so ženske hitreje priznale telesno ali duševno stisko ter jo povezale z medosebnimi odnosi in s strukturo življenja v skupnosti. To opažanje potrjujeta raziskavi, ki sta se osredotočili na vprašanje, zakaj zlasti moški v kmetijstvu pri delu ignorirajo varnostne prakse za preprečevanje poškodb in obolenj, pri čemer sta presojali kulturne okoliščine ospoljenih tehnologij skrbi (Lovelock 2012) ter normalizacijo in socializacijo nevarnosti na kmetijah (Shortall idr. 2018). Kljub raznolikim izkušnjam naših sogovornic in sogovornikov ostaja skupna ugotovitev, da zdravstvena problematika v kmetijstvu ostaja družbeno marginalizirana, sistemsko nezaznana in obremenjena z molkom. S tem ko telesna zmogljivost in delovna zmožnost ostajata temeljni merili vrednosti posameznika v skupnosti, se zdravja kmeta ne dojema kot pravice ali potrebe, temveč bolj kot neizgovorjeni pogoj za obstanek.

Kljub tehnološkemu napredku in izboljšani mehanizaciji ostaja delo na kmetiji vse prej kot razbremenjeno – nasprotno, udeleženke in udeleženci raziskave poudarjajo, da se obseg in intenzivnost dela nenehno povečujeta. Ta naraščajoča delovna obremenitev utrjuje paradoks: da varnost, ki bi jo lahko zagotavljala sodobna oprema, pogosto spodkopavajo preutrujenost, časovni pritiski in finančne obveznosti, ki kmete silijo v delovno preseganje lastnih meja. S tem ko podcenjujejo vsakodnevna tveganja in pri delu vztrajajo kljub poškodbam ali izčrpanosti, reproducirajo delovno kulturo, v kateri skrb za zdravje in varnost ostaja sekundarna. Paradoksalno tako prav imperativ neprestanega dela postane izvor tveganja, ki spodjeda temeljno vrednoto kmetovanja – dostojno življenje samega kmeta. To opažanje je primerljivo z raziskavo, ki presoja t. i. paradoks varnosti in tveganja v kmetijstvu, ki se nanaša na dejstvo, da kljub temu da se kmetje zavedajo, da je njihovo delo nevarno, še vedno tvegajo (Murphy 2003).

Kmetovanje, kot ga izkušajo sogovornice in sogovorniki, ni zgolj delo, temveč preplet življenjskih negotovosti in čustvenih bremen. Medtem ko vremenske skrajnosti, nizke odkupne cene in zdravstvene težave neposredno ogrožajo materialno preživetje, pa so dolgotrajna utrujenost, napeti odnosi doma in v skupnosti ter občutki nemoči tisti, ki najgloblje posegajo v njihovo slabo duševno in telesno počutje.

Slabo počutje kmetov in kmetice se torej bolj kaže kot tiha stiska, ujeta med samookrivljanje (»sami smo si krivi«) in sistemsko nevidnost, kjer delo ni več vir dostojanstva, temveč izčrpavanje. V razlagah pomurskih kmetov in kmetice se razkriva kompleksna emocionalna in moralna topografija, v kateri osebna odgovornost, družbeni sram in strukturna nepravilnost tvorijo prepleteno mrežo moralne krivde in odpora. Čeprav posamezniki iščejo oblike obvladovanja skrbi – od vrtnarjenja, gledanja televizije, pogovorov s prijatelji, do molka in samodiscipline – se njihovo obzorje rešitve iz osebne psihologije vztrajno pomika k Državi kot poosebljenemu krivcu za njihove težave. V ospredje stopa etična kritika sedanjih oblik državne intervencije: kmetje ne iščejo miloščine, temveč pravičnost. V duhu vsakdanjih etik se artikulira zahteva po »normalnih cenah« namesto subvencij, ki po mnenju večine izkrivljajo trg, ustvarjajo odvisnost in demotivirajo trud za kakovost. Poklic kmeta ni več samoumevna danost, temveč kombinacija znanja, podjetnosti, organizacije in vrednot »pravega kmeta«, čeprav družbene okoliščine po njihovem mnenju pogosto ne dopuščajo, da bi bile te zmožnosti prepoznane ali nagrajene. Tudi druge raziskave potrjujejo, da neskladje med ideali dobrega kmeta in kmetijsko realnostjo, družbenogospodarski pritiski, politična protislovja in sistemske krivice prispevajo k stiski in slabemu počutju kmetov, pri čemer okoliščine, kot so neizpolnjene etične obveznosti, gospodarske omejitve in zaznane krivice, spodkopavajo njihovo dobro počutje ter zaupanje v vladno in institucionalno podporo. Nekatere med njimi izrazito poudarjajo pomen razumevanja (negativnih) moralnih čustev in presoj kmetov ob njihovem konstruiranju t. i. moralnih dogodkov¹⁴ (npr. vladno subvencionirani izstopi ekonomsko neperspektivnih kmetij (Bryant in Garnham 2018), konstelacija pritiskov tradicije, pričakovanj družine in kulture kmetovanja v skupnosti (Kuehne 2013), družbena marginalizacija kulturno oblikovanih občutkov osamljenosti kmetov s strani nekmečke podeželske skupnosti in širše družbe (Wheeler idr. 2023)), ki lahko poslabšajo njihovo dobro počutje in celo omogočijo njihovo stisko.

Zaključek

V nasprotju s temeljnimi predpostavkami zagovornikov psihološke podpore, ki običajno v luči *mainstream* zdravstvenih in psiholoških diskurzov poudarjajo vsemogočno

¹⁴ Izraz moralni dogodek uporabljam po zgledu razmišljanja avtoric Lie Bryant in Bridget Garnham (2018). V svoji analizi posledic odškodninske subvencije za pomoč pri izstopu iz kmetijstva, ki jo je avstralska vlada ponudila kmetom – pridelovalcem grozdja, ki zaradi posledic dolgotrajne suše niso bili ekonomsko uspešni, se avtorici osredotočata na nekatere diskurze udeležencev raziskave, ki so izhodne pakete razumeli kot moralni dogodek. Njuna analiza je pokazala, da so bili izstopni paketi konstituirani kot moralni dogodek, saj so drugi kmetje odločitev tistih pridelovalcev grozdja, ki so sprejeli odškodninski paket, razumeli kot kršitev podeželskih vrednot in idealov »dobrega« kmeta.

posameznikovo tvornost zunaj družbenega in kulturnega konteksta, tj. njegovo individualno odgovornost za razvoj obolenja pa tudi okrevanja, v pričujočem prispevku skušam slabo počutje in zdravje kmetov in kmetic zagledati z umestitvijo njihove tvornosti v etične pojme krivde in odgovornosti (Laidlaw 2010) v njihovem »lokalnem moralnem svetu« (Kleinman 2006). S pristopoma dobrega kmeta in vsakdanje etike in s tematsko analizo »razdrobljenih trenutkov pripovedovanih izkušenj in razumevanja določene skupine ljudi v določenem časovnem trenutku« (Bryant in Garnham 2018: 66) luščim tiste porajajoče, prepletajoče in navezovalne vsebine, v katerih udeleženske in udeleženci v pogovorih razmišljajo o svojem slabem počutju in zdravju in ga presojujejo v okviru moralne kmečke skupnosti, v kateri se pozicionirajo kot dobri kmetje. Te vsebine v izražanju stisk razkrivajo spolne razlike, tihe imperative zdravja in neprekinjenosti dela, posledice fizičnih in psihičnih obremenitev ter načine, kako udeleženske in udeleženci v razmerah strukturne neenakosti bodisi v odnosih med generacijami in spoloma na kmetijah bodisi v prehranski verigi med kmetovalci, predelovalci in trgovci poskušajo obvladovati skrbi. Obenem tematizirajo občutke odgovornosti in krivde ter etično iskanje rešitev v razmerju med osebnim trpljenjem in sistemskimi okoliščinami kmetovanja.

Osredotočenost na etično razsežnost diskurzov v skupnosti kot mesto analize v zvezi z zdravjem in dobrim počutjem kmetov, ne pa zgolj na incidenco ali prevalenco simptomatike obolenj določene poklicne skupine, omogoča razumevanje njihove večplastne družbene in kulturne in ne zgolj biološke razsežnosti zdravja in virov za slabo počutje. Je torej dober kmet tudi zdrav kmet? Raziskava sicer pokaže, da je zdravje kmeta zaradi vrednot in norm podeželske skupnosti, samopodobe in strukturnih pritiskov pogosto nevidno, spregledano ali potisnjeno v ozadje, kar prispeva k tihemu trpljenju in zanemarjanju lastnih telesnih in duševnih potreb. Čeprav pogosto ostajata neizrečena ali prezrta, se zdravje kmeta oz. njegovo dobro počutje razkrivata kot moralni imperativ. Podeželske skupnosti ga namreč umeščajo v kontekst moralne presoje, kjer biti »dober kmet« vključuje tudi sposobnost vzdrževanja telesne in psihične zmogljivosti za delo.

Skratka, čeprav v praksi zdravje ni vedno prioriteta, ga kmetje dojemajo kot etično dolžnost – torej moralni imperativ – ki omogoča »dobro« opravljanje njihovega dela in ohranjanje ugleda v skupnosti.

Zahvala

Članek je nastal v okviru zaključenega temeljnega raziskovalnega projekta *Spremembe v kmetijstvu skozi oči in telesa kmetov* (J6-2577) in aktualnega raziskovalnega programa *Raziskave o duševnih stiskah in dobrem počutju* (P5-0439) ki ju je finančno podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Repu-

blike Slovenije iz državnega proračuna – ter potekajočega projekta *Počutje na kmetiji: Krepitev virov in znanj*, ki ga financira Ministrstvo za zdravje. Za odlične pripombe in sugestije za izboljšanje prispevka se zahvaljujem anonimnim recenzentoma in urednicama *Glasnika Slovenskega etnološkega društva*.

Viri in literatura

ALSTON, Margaret: Rural Male Suicide in Australia. *Social Science and Medicine* 74/4, 2012, 515–522.

BAJIČ, Blaž: Skrb za krhke krajine: Krajina, skupnost in (ne) spremenljivost na Solčavskem. *Traditiones: Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 52/1, 2023, 109–137.

BRYANT, Lia: Farming Women, Distress and Drought: Intra-actions and Entanglements with Matter. *Sociologia Ruralis* 62/3, 2022, 459–484.

BRYANT, Lia in Bridget Garnham: The Fallen Hero: Masculinity, Shame and Farmer Suicide in Australia. *Gender, Place and Culture* 22/1, 2015, 67–82.

BRYANT, Lia in Bridget Garnham: Farming Exit and Ascriptions of Blame: The Ordinary Ethics of Farming Communities. *Journal of Rural Studies* 62, 2018, 62–67.

BRYANT, Lia in Barbara Pini: Gender, Class and Rurality: Australian Case Studies. *Journal of Rural Studies* 25, 2009, 48–56.

BURTON, Rob J. F.: Seeing through the 'Good Farmer's' Eyes: Towards Developing an Understanding of the Social Symbolic Value of 'Productivist' Behaviour. *Sociologia Ruralis* 44/2, 2004, 195–215.

BURTON, Rob J. F., Jérémie Forney, Paul Stock in Lee-Ann Sutherland: *The Good Farmer: Culture and Identity in Food and Agriculture*. New York: Routledge, 2021.

CARLISLE, Sandra, Gregor Henderson in Phil W. Hanlon: 'Wellbeing': A Collateral Casualty of Modernity? *Social Science in Medicine* (1982) 69/10, 2009, 1556–1560.

DAS, Veena: Ordinary Ethics. V: Didier Fassin (ur.), *A Companion to Moral Anthropology*. Malden: Wiley-Blackwell, 2012, 133–149.

DIENER, Edward: Subjective Well-Being. *Psychological Bulletin* 95/3, 1984, 542–575.

DIENER, Edward in Eunkook M. Suh (ur.): *Culture and Subjective Well-Being*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.

FASSIN, Didier (ur.): Introduction: Toward a Critical Moral Anthropology. V: Didier Fassin (ur.), *A Companion to Moral Anthropology*. Malden: Wiley-Blackwell, 2012, 1–17.

GARNHAM, Bridget in Lia Bryant: Problematising the Suicides of Older Male Farmers: Subjective, Social and Cultural Considerations. *Sociologia Ruralis* 54/2, 2014, 227–240.

HUPPERT, Felicia, Nick Baylis in Barry Keverne (ur.): *The Science of Wellbeing*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

KLEINMAN, Arthur: *What Really Matters: Living a Moral Life Amidst Uncertainty and Danger*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- KNEŽEVIĆ HOČEVAR, Duška in Mateja Slovenc Grasselli: Farmers on the Reasons for their Embodied Anxieties in Post-1991 Slovenia. *Anthropological notebooks* 29/2, 2023, 101–127.
- KNEŽEVIĆ HOČEVAR, Duška: Farmer Distress through Ordinary Ethics: “Abolish the Social Support and Give us Fairer Prices!” *L’Uomo società tradizione sviluppo* 14/1, 2024, 41–64.
- KOZOROG, Miha: »Normalen podjetnik« vs. »poseben aktivist«: Iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58/3–4, 2018, 51–63.
- KOZOROG, Miha: Ograje in ograjevanje v agrarni krajini upora. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 64/2, 2024, 78–89.
- KRIPPENDORFF, Klaus: *Content Analysis: An Introduction to its Methodology*. London: Sage Publications, 2004.
- KUEHNE, Geoff: My Decision to Sell the Family Farm. *Agriculture and Human Values* 30/2, 2013, 203–213.
- LAIDLAW, James: Agency and Responsibility: Perhaps you Can Have too much of a Good Thing. V: Michael Lambek (ur.), *Ordinary Ethics: Anthropology, Language, and Action*. New York: Fordham University Press, 2010, 143–164.
- LAMBEK, Michael: Introduction. V: Michael Lambek (ur.), *Ordinary Ethics: Anthropology, Language, and Action*. New York: Fordham University Press, 2010, 1–36.
- LAMBEK, Michael: *The Ethical Condition: Essays on Action, Person, and Value*. Chicago in London: The University of Chicago Press, 2015.
- LEMPERT, Michael: No Ordinary Ethics. *Anthropological Theory* 13/4, 2013, 370–393.
- LOVELOCK, Kirsten: The Injured and Diseased Farmer: Occupational Health, Embodiment and Technologies of Harm and Care. *Sociology of Health & Illness* 34/4, 2012, 576–590.
- MATHEWS, Gordon in Carolina Izquierdo (ur.): Introduction: Anthropology, Happiness, and Well-Being. V: Gordon Mathews in Carolina Izquierdo (ur.), *Pursuits of Happiness: Well-Being in Anthropological Perspective*. Oxford: Berghahn Books, 2009, 1–19.
- MURPHY, Dennise J.: *Looking Beneath the Surface of Agricultural Safety and Health*. St. Joseph, Michigan, USA: American Society of Agricultural and Biological Engineers, 2003.
- PRICE, Linda in Nick Evans: From Stress to Distress: Conceptualizing the British Family Farming Patriarchal Way of Life. *Journal of Rural Studies* 25/1, 2009, 1–11.
- RAMÍREZ-FERRERO, Eric: *Troubled Fields: Men, Emotions, and the Crisis in American Farming*. New York: Columbia University Press, 2005.
- ROY, Philippe, Gilles Tremblay in Steven Robertson: Help-Seeking among Male Farmers: Connecting Masculinities and Mental Health. *Sociologia Ruralis* 54/4, 2014, 460–476.
- SHORTALL, Sally, Annie McKee in Lee-Ann Sutherland: Why do Farm Accidents Persist? Normalising Danger on the Farm within the Farm Family. *Sociology of Health & Illness* 41/3, 2019, 470–483.
- STIGLITZ, Joseph E., Amartya Sen in Jean-Paul Fitoussi: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2009.
- THIN, Neil: Why Anthropology Can Ill Afford to Ignore Well-Being. V: Gordon Mathews in Carolina Izquierdo (ur.), *Pursuits of Happiness: Well-Being in Anthropological Perspective*. Oxford: Berghahn Books, 2008, 23–44.
- VODOPIVEC, Nina: Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zbirka Vpogledi 6, 2012, 223–245.
- WHEELER, Rebecca, Matt Lobley, Jude McCann in Alex Phillimore: ‘It’s a Lonely Old World’: Developing a Multidimensional Understanding of Loneliness in Farming. *Sociologia Ruralis* 63/S1, 2023, 11–36.
- WYPLER, Jaclyn in Michaela Hoffelmeyer: LGBTQ+ Farmer Health in COVID-19. *Journal of Agromedicine* 25/4, 2020, 370–373.
- ZIGON, Jarrett: Moral Breakdown and the Ethical Demand: A Theoretical Framework for an Anthropology of Morality. *Anthropological Theory* 7/2, 2007, 131–150.

Is a Good Farmer also a Healthy Farmer? Well-Being as a Moral Imperative

The article addresses the question of whether a good farmer is also a healthy farmer, based on the observation that the health and well-being of farmers in rural Slovenia are strongly shaped by their moral judgements and emotional connotations. The author applies the “good farmer” and “ordinary ethics” approaches to explore how farmers understand, experience and express their physical and mental well-being. The analysis is based on anthropological field research conducted between 2021 and 2022 in the rural region of Pomurje, involving some 40 research participants from 24 different farms.

The research shows that farmers’ well-being and health are often overshadowed by a work ethic that takes physical abilities for granted and subordinates them to the imperative of continuous labour. In this context, well-being and health are not expressed as a universal category, but as a culturally and morally embedded concept shaped by discourses of success, sustainability, and belonging to the local moral community. Men often hide their problems out of shame and a sense of responsibility, while women are more likely to acknowledge distress related to interpersonal relationships and caring responsibilities on the farm. Farmers understand health as a prerequisite for good work, but at the same time they often neglect it due to work overload, structural pressure and feelings of guilt. Their experiences of numerous ongoing concerns and fears related to extreme weather conditions, low redemption prices, labour shortages in rural areas, persistent patriarchal structures on farms and insufficient social recognition of the farming profession in society also come to the fore. The research participants attribute their poor well-being and health to social circumstances rather than individual responsibility.

The study shows that health is not just a biological or medical condition, but a moral imperative and an expression of the social and cultural role of farmers. The study therefore argues in favour of understanding health in agriculture as a multidimensional phenomenon that can only be treated in the context of cultural practices, local meanings, and social inequalities placing farmers in a tension between normative expectations and daily survival.

